

ARANY JÁNOS CSABA KIRÁLYFI-JÁNAK TÖREDÉKEI.

(Első közlemény.)

Irodalomtörténetünkben egész kis könyvtár a Toldi-triologia irodalma, míg ezzel szemben Arany másik nagy remekével, a *Csaba királyfi*val, alig-alig foglalkozott valaki behatóban. Rendesen azt tapasztaljuk, hogy csak két szempontból szoktak vele foglalkozni: vagy a *Buda Halála* kapcsán, a menyire az előbbinek magyarázata vagy értelmezése ezt is megkívánja, vagy kiragadják a töredéknek egyes szép részeit s azokat elemezik pszichológiai vagy esztetikai szempontokból. De olyan munkát, mely a *Csaba királyfi*t önállóan és a maga meglévő egészében tárgyalja, nem találunk irodalomtörténetünkben. Ezért mertem én vállalkozni arra, hogy a *Csaba királyfi*t egy önálló dolgozat tárgyává tegyem, összefoglalva mindazt, a mit előttem erről a műről mások mondtak, s megtoldva a magam kutatásainak eredményével. S ha eleve föltámadt is bennem a kétség a nehéz feladat láttára: »Merjem-e futtatni gyöngé, fáradt tollam?«, ha aggódva kérdeztem is magamtól: »Mi emel? mi tart fönn? mi sugall? mi biztat?« — Madách Imre szavaival nyugtattam meg magamat:

Tudom jól, hogy kell olyan is,
Ki homokot hord, vagy követ farag,
Nélküle nem emelkedik terem.

Az anyagot én összegyűjtöttem, utánam jöhet más, a ki művészi kézzel, nálam fejlettebb ítélőképességgel felhasználhatja adataimat.

A hún eposz eszméjének fejlődése.

Noha a *Csaba királyfi* első töredékei csak az ötvenes évekből valók, a »népies hősköltemény« eszméjét már sokkal előbb is megtaláljuk Arany János levelezésében. 1847-ben¹ ezt írja barátjának, Szilágyi Istvánnak, Szalontáról:

»Mi volna az, ha az ember *népies* hőskölteményt írna? Szokatlan, úgy-e? de azért talán menne? Kinevetnék vele

¹ 1847. január 9-iki levél.

az embert? Mosolyog ön, hogy ennyiféle összebeszélék, s a sokat akar-féle közmondásra gondol? — Ez csak eszme. Gondolkozzék rajta, édes barátom, mi lenne belőle, ha valaki, a ki a *nép* nyelvén költeni ért, megkísértené ezt? Annyi való, hogy ha sikerülne, abból *népszerű* eposz válnék.»

Még jobban körvonalozza a *»népies hőskölteményt«* és tárgyát is meghatározza egy, ezután másfél hónappal¹ Petőfihez írott levelében: »Ha én valaha népies eposz írására vetném a fejedelmet — írja — a fejedelmek korából venném tárgyamat. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak, — a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt. Festenék szabad hazát, közös hazát; megtanítanám a népet, mikép szeresse a hont, melyért előde vére folyt. Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint a csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik.« S a levél végén ezt írja:

»E föladatot azonban a ma élők közül csak te bírnád meg; én csupán figyelmeztetésül említettem. Egy ily eposzt, remélem, vérré tanulna a nép, s buzgóbban énekelné, mint az olasz matróz *Gerusalemme liberata*ját, a nemesi rend (talán) elszegyelne magát, átvénné a néptől, mint most a népdalokat, s lenne a költészet nemcsak az *írástudók és farizeusok*’, hanem a nemzet költészete.«

Arany tehát ekkor még a vezérek korából merítené népies eposza tárgyát. Később erről a gondolatról teljesen lemondott, még csak egy töredéke sincsen, a melynek tárgyát ebből a korból venné. De azért a gondolat nem veszett kárba. Megírta — vagy inkább csak megkezdette — ezt a fejedelmek korából való eposzt Petőfi Sándor. A *Lehel vezér* harmadik strófájából világosan kicsendülnek Arany János most idézett szavai.

De hol is kezdjem csak, hogy megértsük egymást?
Mert hát tudni való, hogy én itt mostanság
Nem írástudóknak, nem az úri rendnek,
De beszélék szürös-gubás embereknek;
Hisz az írástudók jobban tudják magok,
Mint én, a miket most mondani akarok,
Az uraknak pedig az ideje drága,
Rá sem érnek ilyen apró mulatságra.

Ebből nyilvánvaló, hogy Petőfinek a *Lehel vezér*hez Arany levele adta az ösztönt. Ama kevésszámú eseteknek egyike ez, a hol világosan kimutatható Arany János hatása Petőfire.

1847. márczius 12-ikén jött meg Aranyhoz Szilágyi István levele, válaszképen Aranyinak főntebb említett január 9-iki levelére. »A mi a népeposzt illeti, szeretném, ha velem a *tárgyat*

¹ 1847 február 28.

közené, édes barátom. Ismeri-e a *Nibelungen Notot*, édes barátom? Ha nem, én csak azért is megveszem. Etele királyról népeposz az, a németek legrégebb költeménye. Nem sajnálók semmit, csak valami derekat állíthasson a magyar elé.»

Szilágyi tehát ebben a levelében megpendíti az eszmét, Etele korába helyezni egy népeposz cselekményét, s fölhívja Arany figyelmét a *Nibelung*-énekre is, mint természetes mintára. De Arany csak átsiklott e gondolon, és noha a *Nibelung*-ének nagyon fölkelte érdeklődését, mégis megmaradt első eszméje mellett. *Eszméje*, mert ekkor még csak határozatlan eszméje és nem megalkotott terve volt Aranynak egy ősmagyar tárgyú eposz megírása. Kitetszik ez Szilágyihoz írott 1847. nagypénteki leveléből, hol ismét azt írja, mit Petőfinek írt, csak más szavakkal: »A népeposz még tervben sincs. Lehetne venni ilyet a vezérek, főleg Árpád korából. Akkor még az egész magyar nép szabad és harcos volt. Csupán azt akartam kérdezni, nem chimaera-e 'népeposzt' gondolni? — A Nibelungot (tán csak töredékét) láttam, kedves barátom mutatta azt valamely tudományos gyűjteményben. De el sem olvastam s róla más emlékezetem nincs, minthogy érthetetlen ó-német nyelven van írva. Szeretném olvasni szép német fordításban!«

E levélből két következtetést vonhatunk le:

1. Igen nagy volt még Vörösmartynak és a *Zalán futásának* varázsa ekkor, oly nagy, hogy egy fiatal magyar költő el sem képzelhetett egy magyar eposzt más korbéli cselekménynyel, mint Árpád korabelivel.

2. Arany ekkor még nagyon ingatag egy ilyen népeposz gondolatában és tépelődik, nem absurdum-e, vagy nem szentségtörés-e ezt a kort *népeposzban* énekelni meg. Mert mégis más a parasztok között nevelkedett, bocskoros nemesből az ország első vitézévé lett Toldi Miklóst tenni meg *népeposz* hősévé, és egészen más azokat a nagy, epikus ködbe burkolt hőöket dalolni meg *népeposz* naiv hangján, kiket már előbb Vörösmarty oly nagy és nemes pathoszsral énekelt meg.

De a *Nibelung*-ének azért megragadta a figyelmét. Szilágyival folytatott levelezésében vörös fonál gyanánt vonul végig érdeklődése a nagy német népeposz iránt. Szilágyi ígéri, hogy elküldi, Arany pedig várja, de nem tudja megkapni. Pár nappal Aranynak most idézett levele után Szilágyi ír Aranynak (1847. április 9.) és tudatja vele, hogy megrendelte számára a *Nibelungent* és Osszián költeményeit, melyeket okvetetlenül el akar Aranyval olvasatni. Biztatja, hogy majd személyesen viszi el neki. De ez is csak biztatás maradt, mert Szilágyi Szalontán töltötte ugyan a nyarat, s ekkor bizonyára sok szó esett köztük a *népeposzról*, Ossziánról, Homerosról (kinek műveit Arany ez időtájt olvashatta és *»nejjel-mézzel folyó népeposzok«*-nak mondta), de

a *Nibelung*-éneket nem vitte magával. De, úgy látszik, nagyon rábeszélte Aranyt, hogy abból a korból vegye tárgyát, ne Árpád és a honfoglalás korából, melyet Vörösmarty és követői már annyira kiaknáztak, hogy új eposz, mely anyagát szintén ebből a mondakorból meríti, már nem kelthet érdeklődést, legfeljebb csak összehasonlításokra adhat alkalmat. Ezzel szemben azt ajánlhatta, hogy a *Nibelung*-énekből merítsen ösztönzést egy Attilakorabeli eposzhoz. Erre vall, hogy Arany, mikor a nyári szünet után ír Szilágyinak (1847. szept. 6.), s levelében szól néhány, még tervben lévő eposzáról, melyekről a nyáron beszélgettek (többek között a *Murány ostromáról*, *Pali molnárról* — t. i. Kinizsi Pálról), a végére odaveti: »A Nibelungen Nöt majd talán mond valamit, óhajtvá várom!«

Erre Szilágyi nem felel, de 1848. január 17-én azt kérdezi Aranytól, hogy tetszik-e neki a *Nibelungen Lied*, melyet ő Simrock fordításában küldött meg neki? Ez a könyv azonban alighanem elveszett a póstán, mert Arany válasza (1848. január 27.): »A Nibelung-dal nekem igen tetszenék, de mind a mai napiglan színét sem láttam!« — Hogy ezután megkapta-e vagy sem, azt nem tudjuk, de ha meg is, tanulmányozni nem ért rá, mert jött a szabadságharcz, Petőfi halála, és a katasztrófa. Arany egy ideig nem tudott dolgozni, nem volt kedve nagyobb munkába fogni. Később mégis elővette a hún eposzt. Levelei erről semmit sem szólnak, egészen 1854-ig, tehát addig, a mikor már a *Csaba királyfi* első dolgozatával föl is hagyott. A *Nibelung*-éneket már ez előtt alaposan áttanulmányozta, azonban csak a kompozíció szempontjából használta föl, mert tárgyából vagy külsőségeiből semmit sem vett át, kivéve Krimhilda alakját s a Nibelungok pusztulásának elbeszélését. (Ezt különben részletesen kimutatom alább, a források tárgyalásánál.) Ismét Szilágyi Istvánnak írja 1854. márczius 9-én: »Szeretemet Firduszi eposzai s némely hindu darabok bírják, különösen Firdusziban a Nibelungeni compositió. Mikor lesz nekünk oly epikusunk, a ki componálni tudjon!«

Arany László ezt írja az Arany János hátrahagyott műveihhez írott *Bevezetésben* (VI. 1.): »Az Attiláról szóló eposz tervével talán mindjárt a forradalom után kezdett atyám foglalkozni.« Az előadottakból látjuk, hogy már a szabadságharcz előtt megvolt az eszme, a gondolat, sőt talán némi homályos terv is.

A Csaba királyfi első dolgozata, 1853.

Arany László a *Bevezetésben* azt mondja, hogy atyja a *Csaba királyfi* első töredékét 1852—53-ban írta. Majd a források tárgyalásánál ki fogom mutatni, hogy már a dolgozat első énekében is egy olyan forrást is fölhasznál Arany, a melyet

1853. márczius előtt nem ismerhetett, s így — ha csak az illető rész nem későbbi interpolatio — az Első dolgozatot 1853-ra kell tennünk. Különbén Arany László is, noha a *Bevezetés*ben következetesen 1852—53-at ír, magánál a töredéknél szintén az 1853. évszámot teszi ki, s így ezt a kérdést végleg eldöntöttnek tekinthetjük.

Mi van ebben az 1853-iki dolgozatban? I. éneke egészen kész, czíme: *Szász Detre*. Ez 93 négysoros (alexandrin) versszakból áll. II. éneke: *Krimhilde*. Ennek 43 versszaka készen van s az első énekhez csatlakozik. A 43. versszak után megszakad, de az ének utolsó 10 versszaka megvan. Továbbá megvan a VI. ének, melyet rövidsége miatt (10 versszak!) töredéknek mondanak, de nézetem szerint tévesen, ugyanis az ének első 9 versszaka előkészíti a hangulatot egy kobzos énekéhez, azután következik a kobzos éneke: a *Keveháza*, s végül egy versszak berekeszti az éneket, mesterien festve négy sorban a hallgató nép bánatát. Ha az éneket így tekintjük, a *Keveháza* keretének, akkor eszik az egyetlen ok, mely miatt töredéknek mondható, t. i. a rövidsége.

Az első dolgozat tartalma röviden összefoglalva a következő:

I. ének. Etele háborúban van, Róma alól jő haza győzelmesen és előre küldi a diadalhírral Walamirt, a gót királyt. Ez a húnok városában, a kapu előtt találja az öreg Detrét, ki nem volt a háborúban, hanem otthon maradt házőrzőnek. E két személy párbeszédéből telik ki az első ének. Megtudjuk, hogy Etele nagy hadjáratokat folytatott, hallunk a katalauni csatáról és az itáliai hadjáratról. Míg ő idegenben hadakozott, Detre és a hűbéres királyok összeesküvést szőnek ellene. Detre az ének végén megnyeri e tervnek Walamirt is.

A mint látjuk, nem eposzi, hanem drámai módszer. Az első jelenetben két személy lép a színpadra s párbeszédükből megtudjuk a darab megértéséhez szükséges előzményeket. Arany ifjúkori színészlelékei csillannak föl talán, mikor realizztikus rajzát adja a beszélők drámai mozdulatainak. (76. versszak, 85. versszak.) S drámai szempontból is igen jó, mert nem haszontalan mellékalakok, hanem két főszemély párbeszéde keretében tudjuk meg, a mit tudunk kell.¹

Továbbá a költő közbeszúrva előadja, hogy Etele jóslatot kapott, mely szerint holta után elenyésző birodalmát Csaba fogja helyreállítani, s ezért különösen szereti Csabát s ennek anyját, Rékát, noha több felesége volt. Mikor Réka meghalt, öt évig gyászolta, de most új feleséget vett, Mikoltot, kit a hadjárat után az Ádria szigetén látott meg, s most magával hozza haza. Krimhildát és fiát, Aladárt, mellőzi: ezért Aladár gyűlöli Csabát.

¹ Ugyanígy kezdődik Szász Károly *Attila halála* cz. tragédiája is (1893.).

II. ének. Detre megnézi a Zagyva partján az előkelő hún ifjak harcjátékát, beszél Aladárral és Csabával, majd fölmege a palotába Krimhildához. Itt az ének félbeszakad. Az utolsó 10 versszak Detre és Krimhilda párbeszédének vége. Detre emlékezteti Krimhildát arra, miképen állott bosszút testvérein Siegfriedért, majd czélzást tesz arra is, hogy könnyű szerrel megölhetné Etelét is, s ez által az ő fia, Aladár jutna trónra, mert a hűbéres fejedelmek őt támogatnák Csaba ellen.

A III., IV. és V. ének nincs meg.

VI. ének. Etele temetése után a húnok a *Halottak ünnepét* tartják, s a nép meghatva hallgatja egy regös énekét Keve, Béla, Kadosa és Bendeguz csatáiról.

E dolgozattal majd, mint a későbbiekkel is, behatóbban fogok foglalkozni, de először kísérvük tovább figyelemmel Arany munkálkodását. Annak, hogy Arany hún eposzba kezdett, nagy híre futamodott, s barátai meg tisztelői nagy érdeklődéssel tekintettek a mű megjelenése elé. Gyulai Pál írja Aranyra (1854. jan. 16.): »Eötvös köszönt, s minthogy hallá, hogy te hún eposzon dolgozol, Kaulbach *'Hunnenschlacht'* című híres képe nek aczélmásolatát meghozatja számra Berlinből, — ha el nem felejté.« Nem tudjuk, elküldötte-e valóban ezt az akkoriban annyira híres aczél-metszetet, de egy forrásunk szerint Kaulbachnak ez a képe ott függött Arany János szobájának falán, s talán ez a kép ihlette később Arany Lászlót a *Húnok harca cz.* költeményének megírására.

Arany Gyulaihoz intézett válaszában (1854. jan. 21.) köszöni ugyan Eötvös gyöngéd figyelmét, de panaszkodik, hogy tanársága (Nagykörösön) annyira igénybe veszi, hogy nem dolgozhatik a munkán. »Ha azt hiszed, hogy én itt valami óriási előmenetelt teszek akár Toldiban, akár a hunnicákban, akár más egyébben — fölötte csalatkozol. Javítgatok biz én, öcsém, de mit? Négy osztálybeli tanuló nek stilsztikai bűneit, hetenkint!« — Azután panaszkodik, hogy nincs anyaga a hún eposzhoz: »Hol az anyag? a gazdag mondakör? mythologia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik! Nem tudom, benne van-e az *aesthetica* szótárában a terminus: 'eposzi hitel', de én annyira érzem ennek hatalmát, hogy történeti vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani; talán nincs inventiom, phantasiám, elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész.«

Gyulai, hogy Aranyt munkára serkentse, Ipolyi Arnold ekkor megjelent *Magyar Mythológiájára* hívta föl figyelmét. (1854. szept. 6.) »Hallottál-e valamit a *Magyar Mythológiáról*? Én láttam, de nem olvastam! Kik olvasták, azt mondják róla, hogy teméntelen adat van benne, roppant szorgalom gyümölcse. Úgy hiszem, eposzod dolgozásánál te is használhatnád. A könyv

drága : 8 pengő forint. Én talán beszerezhetnék neked egyet olvasás végett. Szereztek-e?»

Arany válasza (1854. szept. 25.): »A *Magyar Mythológiát* drágasága daczára meghozattam. Igen érdekes, jó könyv, sok hasznát lehetne venni, ha — volna kinek. Pár év óta várok rá, s most, midőn itt van, mi haszna?»

»Ha — volna kinek?» Mit jelent ez a látszólag jelentéktelen, odavetett megjegyzés? Évtizedek múltán, 1881-ben, midőn az öreg, »fehérülő hajú« Arany még egyszer előveszi a *Csabát* (akkor már trilogiát), s írni kezdi annak második részét : egy tervvázlatot készít magának, vagy talán nem is magának, hanem az utókornak, hadd lássák, hogy e *torsók* minő gigászi monumentumhoz készültek. E tervvázlatban először a trilogia *harmadik*, azután *második* részének tartalmát adja, s ott ismét az a méla, bús megjegyzés : »E *Második részt*, mint melyben a valódi cselekvény úgy is kevés, be lehetne olvasztani a *Harmadikba*, — — ha — volna kinek!»

Mit jelent hát ez? Azt jelenti, hogy Arany már belefáradt a munkába, nem érzi magát képesnek, hogy művét befejezze, fogytán van ereje, munkakedve, és a mi legfőbb, fogytán van önbizalma is. És csakugyan, két nappal később (1854. szept. 27.) ezt írja Tompának : »Egy hún eposzt forgattam eszemben. Lesz-e belőle még valami? Isten tudja, de még nem hagytam föl vele. Tanulmányoztam a kútfőket rá, most Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiáját* szereztem meg ; ez jó könyv. De lassú a lélek szárnyai, hamar kifáradnak. — — Nem bírom a dolgot s nem mindig vagyok alkalmas szellemi foglalkozásra.«

Abba is hagyta rövid nap múltán, s mint Arany László írja id. *Bevezetésében* (VI. l.): »A kézirat címlapján föl van írva szép betűkkel : Csaba, s későbbi írással, szomorkás rímnek odavetve : »Maradt végkép a'ba.«

A Csaba királyfi »Előhangja«.

Úgy látszik, ezután készülhetett el a *Csaba* előhangja is, 1855-ben, mert az *Elegyes darabok* közé ezzel az évszámmal van fölvéve, de nem valószínű, hogy akkor írta volna Arany, mikor már a második kidolgozáshoz kezdett. Az *Előhang* ugyanis mind forma, mind tartalom tekintetében közelebb áll az első, mint a második dolgozathoz.

Alakja — versszakokra nem osztott Zrinyi-sorok — hangja, előadásmódja valószínűvé teszik, hogy Arany, mikor ezt írta, még nem gondolt a nibelungeni versszakokban megírandó második dolgozatra ; de valószínű ez a tartalmából is. Ezt mondja ugyanis :

Ott láttam a hősök ifjabb ivadékát
S föltűnni borongó Etele árnyékát,
Nagy messze vetődni a hun temetőre,
Hogy már deli napjok hajlott lemenőre ;

Ott barna Csabát a szőkébb Aladárral
 Etel nagy örökjét kísértetni vállal,
 Míg harczi riad, imé! Kelem átkos földén,
 Holdfogyton is áll még, mely támada tőlten —
 S a nemzeti vérszóból egy marad fen: Csaba,
 Csaba, e nagy éjnek bujdosó csillaga.

Kit nevez Arany a »hősök ifjabb ivadékanak?« Etelét? Nem lehetetlen, mert ő is ifjabb testvére Budának, de valószínűbb, hogy Csabát érti, a kit négy sorral alább említ, s a ki szintén ifjabb Aladárnál. S ez annál valószínűbb, mert Eteléről éppen a következő sorban említi, hogy csak *borongó árnyéka* tűnik föl. S az alább következő sorok is arra vallanak, hogy az eposz, melyhez ez az előhang készült, a hún birodalom pusztulásának korából, Aladár és Csaba küzdelméből veszi tárgyát. Már pedig a második dolgozatban a hún eposz meséje — mint látni fogjuk — trilogiává bővült, melynek első és második részében Etele a főhős, és Csaba csak a harmadik részben lép a tettek mezejére. Itt tehát nemcsak »Etele borongó árnyéka« tűnik föl. Ellenben az első dolgozatra mindezek a sorok nagyon szépen ráillenek. Ott Etele — mint Péterfy Jenő mondja — »ügyszólván csak a saját halotti torára jelenik meg«, s az eposz súlya Csaba és Aladár vállán nyugszik. Azt gondolom tehát, s talán nem alaptalanul, hogy ez az előhang, noha 1855-ben írta Arany, oly időben készült, midőn még a költő nem gondolt arra, hogy egészen újra kezdje hún eposzát.

Valószínű, de csak valószínű és nem bizonyos, hogy még erre az első dolgozatra vonatkoznak ama verssorok is, melyeket Aranynek egy Tompához írott levelében (1855. jan. 16.) találunk: »Van ugyan az én fiókomban valami, a mit néha-néha előveszek, egy-egy vonást szeretettel rántok rajta, de erről beszélni, míg nem kész, nem akarok, azt is bánom, hogy eddig szoltam felőle. Csak még ezt az egyet — — —

Állj meg, élet napja, oh állj meg fölöttem
 Csupán míg ez egy dalt szépen (?) elzöngöttem;
 Azután nem bánom, hadd jöjjön az este:
 Édes lesz a harmat, mely sírom megeste.

Erről többet majd . . . . szóval, ha Isten akarja.«

Pap Illés szerint¹ ez egészen biztosan a *Csaba királyfi*-ra vonatkozik, de ez nem oly föltétlenül bizonyos. Láttuk, mennyi-szer említette Arany már előbb Tompának is, másoknak is, a hún eposz terveit; s igazán nem értjük, miért titkolózik most ennyire, hogy csak néhány homályos czélzást tesz rá, s még azt is megbánja, alig hogy leírta. S miért titkolóznék éppen Tompa előtt, ki már régen tud a hún eposzról? Lehetséges, hogy

¹ Pap Illés: *Arany János hun eposza*, Budapest 1902.

ez az *Éduára* vagy az *Öldöklő Angyalra* vonatkozik, melyekről Arany László azt írja, hogy szintén ez évekből valók.

Mikor fogott Arany a *Csaba királyfi* második kidolgozásához? Pontosan meg nem állapíthatjuk. Arany László adata szerint 1855—56 a *Második dolgozat* ideje. Arany János levelezésében csak egyetlen hely van, mely erre vonatkozik, Tompa Mihálynak 1855. decz. 23-án írott levelében. Értesíti, hogy Heckenast kiadta »hulladék verseit«, majd így folytatja: »Mikor lesz az, hogy én ismét egy kötetet adjak ki. — Eh! félre kishitőség! Ott van a Toldi, azt ki kell egészítenem, s a hún regékből egy magyar Sahnámét kell dolgoznom, s még Isten tudja mit.«

Ebből azt lehetne következtetni, hogy ekkor még a második dolgozatba bele nem kezdett, de már tervezgetéseivel javában foglalkozott, tanulmányozta hozzá a *Sahnámét* és a *Nibelung-éneket*, mert immár újra megszólalt volt benne a szózat: »Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: irjad!«

De mielőtt még a második dolgozatra áttérnék, még egyszer rámutatok arra, hogy a *Csaba Előhangjának* subjectiv részei (»Az élet hegyének már tetején állok« stb.) mennyivel közelebb állanak hangulat tekintetében ahhoz a borongó, lemondó hanghoz, mely az 1854. szeptemberében Gyulaihoz és Tompához írott főtebb idézett levelekből kihallszik, mint ennek a levélnek önbizalmat és nagy terveket sejtető soraihoz.

A Csaba királyfi második dolgozata, 1855—56.

A második dolgozat előtt már alaposan tanulmányozta Arany a *Nibelung-éneket*, s a dolgozatban erősen nyilatkozik is hatása. E hatást a legapróbb részletekig fogjuk majd vizsgálni a források tárgyalásánál, most csak a legszembevetőbb jelét említem: a második dolgozat Nibelung-versekben van írva. Ez az első fontos eltérés az első dolgozattól. A második fontos eltérés: Arany most már trilogiát tervez. Ebben talán része volt Firduszi tanulmányozásának is, mert noha a *Sahnámé* nem trilogia, de mégis egy számos kisebb, önálló részből összetett költeményóriás. Lehet, hogy a *Toldi* analogiája is a trilogia felé vezette. Azt hiszem, Arany azon szavait, hogy a hún mondákból egy magyar *Sahnámét* kell csinálnia, csakis úgy szabad értelmeznünk, hogy az ő költeményében, mint a *Sahnáméban* van, a nemzet nagy,ős királyainak több generatiót átölelő mondakincsét akarta földolgozni.¹ (Bendeguz-Attila-Csaba = három generatio.²)

¹ Dr. Kéki Lajos ellenkező nézetével alább foglalkozom.

² Hogy mint fejlődött Aranyánál a trilogia eszméje, s hogyan szorult lassan háttérbe Csaba alakja Attila mellett, nagyon szépen kifejti Péterfy Jenő. (*Összegyűjtött munkái*, I. k. 259. l.)

Mi készült el a második dolgozatból? Először is egy *alaprajz* és egy *tervvázlat*.¹ Ezek nagyon fontosak, mert ezekből tudjuk meg, hogy a meglévő töredékeket miképpen akarta folytatni Arany. Ezekből kitűnik, hogy ekkor a trilogia első része *Etele és Buda* lett volna, a második rész *Ríka és Ildikó*, a harmadik rész *Csaba királyfi*. Nézetem szerint az *Alaprajzban* nem az énekek *címei* vannak előre megállapítva, hanem csak a költemények fő részei vannak benne megnevezve. Ugyanis a fennmaradt énekek beosztása, s itt-ott a *Tervvázlat* is, egészen más, mint az *alaprajz* szerint volna, és csupán főbb vonásaiban tartja magát a költő ahhoz.²

A tervezett trilogia első részéből, *Etele és Buda*, két ének készült el. Az I. ének, melynek címe *Átilla és Buda* (13 versszak), elmondja, hogy Buda megosztotta az uralkodást öccsével, Etelével, s már kilencz évig békén uralkodtak együtt. Azután felemlíti, hogy Buda békés, Etele harcias természetű, és néhány tetteikkel példázza különböző jellemüket. A II. ének (*Átilla vadászni megyen*) elmondja, hogy Etele hadra hívja a népet, de csak vadászatot tart s erre meghívja Budát is. Buda, mielőtt útra kél, álmot lát. Azt álmodja, hogy ő és öccse Hunor és Magyar képében úzik a csodaszarvast, majd elrabolják Dúló és Berek király leányait, de Etele nem éri be azzal a leánynyal, a ki az övé lett, el akarja venni Budától is a másikat. Ezért álmában megneheztel Etelére.

Ennyi van készen az első részből, mely a későbbi *Buda Halála* magva. A második részből semmi sincsen készen, a harmadik részből ellenben megvan négy ének. Az előzmények, melyeket az eposz folyamán tudunk meg, a következők:

Átilla jóslatot kapott, hogy holta után birodalma elvész, de egy fia, kit nem ismer, újra föltámasztja népe hatalmát. Átilla hazatérve hadjáratából, értesül, hogy egyik neje, Ríka, ezalatt fiat szült. Ez Csaba. Most már ez lesz a kedvencz fiú, s anyja a kedvencz feleség, Krimhilda és Aladár háttérbe szorultak.

Az egyes énekek tartalma:

I. ének. *Átilla meghal*. (23 versszak.)

Átilla, Ríka halála után, öt évig gyászol s ez alatt Krimhildához »be nem megyen vala«. Ekkor nőül veszi Mikoltot. Fényes menyegző, baljóslatú jelek. Krimhilda keserűen gondol Átilla elvesztett szerelmére, majd a Szigrírd ereklyéi között őrzött

¹ *Alaprajznak* nevezte Arany László azt a *tervvázlatot*, mely csak az énekek címeit sorolja föl. A *tervvázlat* a költemény rövid tartalmi kivonata.

² Ennek a ténynek a megállapítása által fölmentve érzem magamat attól az aprólékoskodástól, melyet Pap Illés és Offenbeck Frigyes végeznek értekezéseikben akkor, mikor az énekek címeit, az *alaprajzot*, s a *tervvázlatot* összehasonlítgatják, sőt az első még táblázatot is csinál erről az összehasonlításról, a nélkül, hogy valami eredményre jutna.

ködsüveget föltéve, láthatatlanul bemegy az ágyasházba, s megöli az alvó Etelet.

II. ének. *A menyasszony ébredése.* (21 vsz.)

Az ébredő Mikolt halva találja férjét. Sikoltásaira a palota népe fölriad és tüstént hivatják a hún főembereket. Bulcsu előbb Mikoltot gyanúsítja a gyilkossággal, de azután meggyőződnek, hogy ártatlan. Mikolt kéri, hogy önként hallasson meg Átilla temetésén.

III. ének. *Zoárd tanácsa.* (47 vsz.)

Zoárd megtudja Tordától, milyen jóslatot adott az Isten Atillának az ismeretlen fiúról. Erre azt tanácsolja, hogy rögtön kiáltásuk ki Csabát királynak, nehogy a fejetlenségből a szolganépek húzzanak hasznót. Csaba a tenger mellékén jár, haza kell hívni, addig Zoárd kormányozzon helyette. Hogy pedig országos zavar ne támadjon, azt a hírt kell költeni, hogy Átilla természetes halállal halt meg, orra véreben megfulladt; s hogy a mellén lévő sebet eltitkolják, a terítőn Atillát nyilvánosan sebekkel fogják ékesíteni; így majd a másvilágra nem megy seb nélkül ősei elé. Megesküsznek, hogy titokban fogják tartani mind a négyen, hogy Etelet meggyilkolva találták.

IV. ének. *Átilla¹ terítőn.* (8 vsz.)

A ravatalon Atilla holttestét a táltos és a vezérek sebekkel borítják. (Ez az ének cselekmény tekintetében be van ugyan fejezve, de rövidsége miatt töredéknek látszik.)

A folytatás terve a tervvázlat alapján a következő: Krimhilda, hogy Csaba pártját megbuktassa és a saját fiát, Aladárt, ültesse a trónra, a népgyűlésen azzal vádolja a vezéreket, hogy ők tették el láb alól Etelet. Csabának és híveinek futni kell, a húnok és a szolganépek Aladárt emelik trónra. De ez nem könnyít az idegen alattvalók terhén, s ezért Detre elhatározza, hogy megbuktatja. Észrevette ugyanis, hogy Atilla mellsebéből megindult a vér, mikor Krimhilda lépett siratva a holttesthez, s ebből tudja, hogy Krimhilda a gyilkos. Most ezt tudatja Csabával. Csaba hazatér, haddal támad Krimhilda és Aladár ellen s a Krimhild-ütközetben, mely 15 napig tart, a hozzápártolt szolganépek segítségével győz. De a csata után az idegenek »Detre ármánya« folytán Csaba ellen fordulnak s megverik. Csaba a harcz utáni éjjel látomást lát, s megérti, hogy a jóslat igazi értelme szerint nem ő, hanem utódai (Árpád s a magyarok) fogják föltámasztani a hún birodalmat. A »Csaba íre« fűvel életre kelti sebesültjeit s visszaindul az őshazába. De Erdély szélén hátrahagyja a széke-lyeket, kiknek megmentésére, midőn bajba jutnak, a Hadak-

¹ Arany Etele nevét nagyon következtlenül írja. Legyakoribb az *Atilla* vagy *Átilla*, de igen sokszor előfordul az *Átilla* alatt is. *Atilla* vagy *Atilla* csak igen ritkán.

útján tér vissza. »Végül kilátás a jóslat teljesültére, a magyarok bejövetele által.«

E második dolgozattal 1856 végéig foglalkozott Arany, vagy legfőljebb 1857 első hónapjaiban hagyott föl vele. Ez év húsvétjakor és pünkösdjekor lerándultak hozzá Nagykörösrre Pestről Csengery, a két Hunfalvy, meg Toldy Ferencz, s mint Arany Tompának írja (1857. jún. 26.): »az utóbbi nem nyugodott, míg holmi eposztöredéket nem olvastam neki; s a Toldi közepével (azaz a mi kész belőle) nagyon meg volt elégedve«. Hogy ugyanekkor a *Csaba* második dolgozatából is olvasott föl, az kitűnik 1857 aug. 11. Toldy Ferenczhez írott leveléből, hol saját életéről ezeket írja Arany: »Az is lehet, hogy van, úgy élet-, mint irodalmi pályámban valami humoros. Töredék ez is, az is... „Bevégzetlen élet, bevégzetlen munka“ — olvastam kegyed előtt egy töredékben. Romok, romok!« E töredék, melyre hivatkozik, hogy fölolvastott belőle, a *Csaba királyfi*. Tehát ekkor már romnak tekinti a *Csabát* is. Miért hagyta abba? Arany László nem szól róla semmit, nekem van róla egy különös föltevés, de majd csak azután adom elő, ha előbb végigmegyünk az egész *Csaba királyfin*, mert akkor már módomban lesz hivatkoznom az összes töredékekre és tervvázlatokra. Addig csak annyit mondok, hogy hiányzott a mondai anyag, s a nélkül Arany nem akarta tovább írni az eposzt. Fájó szívvel látta, hogy minden népnek megvan a maga monda-kincse, mely költői alkotások alapjául szolgálhat, csak nekünk nincs semmink. Ekkor írja Tompának (1857. ápr. 19.): »Most olvasom a Riedl prágai tanár által fordított régi cseh költeményeket. Erőteljes néppoesis maradványai a messze hajdából. Csak nekünk nincs semmink. Mythológiát csinálni kell, régies eposzt csinálni kell — különben ür és pusztaság!« Ő nem akarta ezt a maga fejéből megcsinálni, anyag nélkül. Inkább fölhagy vele, s évekig nem is gondol a folytatására. 1859. okt. 25-én írja Szilágyi Istvánnak: »Nincs nálam semmi, de még egy forgács sincs, a mi egész, vagy oly önálló darab volna, hogy közöltessék. Csonka-bonka törek, az van sok. De mit ér! soha sem lesz azokból egész.«

Nem is foglalkozik többé a gondolattal, legalább leveleiben semmi nyoma. Csak három évvel később, 1862-ben, mikor már Pesten lakik s a *Szépirodalmi Figyelőt* szerkeszti, akkor veszi elő újra a hún eposzt, s nagy készüléttel fog hozzá. Trilógiát tervez, mint 1856-ban, de egyebet nem vesz át a második dolgozatból, mint a trilógia tervét. Az első dolgozattól (az 1853-ikiből) sem használ föl többet, mint néhány strófát, bár lehet, hogy a tervbevett trilógia második részében az első dolgozat többi részét is fölhasználta volna. 1862. január 20-ikán írja Tompának Pestről: »Annyira vagyok, hogy versírásba fogtam, — nem a lap számára, hanem nagy munkába.

Tavaszi óta már több van 400 versszaknál, körülbelül, mint az egyik Toldi. S bár lassan haladok benne, de azért megy, 'nulla dies sine linea', sine 4—5 stropha. Már a nagyján átestem, ides s tova be lesz végezve ez az egy fogás (mert trilogia: három önálló, de összetartozó egész). Hogy mi a tárgya, mi lesz a címe, az még titok, mert, ha az első elkészül, meg akarnám vele ütni a Nádasdy-féle száz aranyat, s az alatt tutior dolgozhatnám a többin. « És másfél év múlva ugyancsak Tompának írja (1863. decz. 13.): »A mult évben nagy munkába, — megint egy eposzi trilogiába mertem fogni, melynek első, önálló része kész volt már a tavasszal, oly rész, mely több, mint 800 négysoros strophából áll, s nagyobb, mint a két Toldi összevéve.«

Arany László közlése szerint ¹ a kéziraton föl van jegyezve, hogy 1862. február végén kezdte s 1863. május 6-án végezte be Arany ezt a művét, a *Buda Halálát*, mely 1864-ben megjelent, miután az Akadémia Nádasdy-díját valóban megnyerte. Ugyancsak 1863-ból van egy második alaprajza is a *Csaba királyfinak*. Ebben már — úgy látszik — nem a költemények főrészei vannak megnevezve, hanem az elkészítendő énekek címei.

A II. rész címe *Ildikó* lett volna (12 ének), a III. rész *Csaba királyfi* (15 ének). Ez az alaprajz nagyjában megegyező az első (1855-iki) alaprajzzal, csak szélesebb alapokon épül föl.²

A *Buda Halála* mindjárt megjelenése után általános tetszéssel és dicsérettel találkozott; a tetszészajba és magasztalásba csak egy dissonans hang vegyült, a Török Jánostól szerkesztett *Pesti Hírnökben* egy névtelen bíráló jelent meg, s ez a Buda halálát minden tekintetben elhibázott alkotásnak mondta. E bíráló, a mint Arany Lászlótól tudjuk,³ nagy hatással volt Aranyra, mert szerzőjéül egy jeles költőnek és műbírálónak tartotta, s noha nemsokára kitűnt, hogy az gyanú teljesen alaptalan volt: a kritikát más írta,⁴ de a elkedvetlenedés megmaradt, s a hún trilogia folytatására a kellő hangulat többé nem akart visszatérni.

Abba is hagyta a munkát, nem foglalkozott többé még a gondolatával sem. A tárgy — úgy látszik — elveszítette reá nézve vonzó erejét. Levelezésében nincs többé szó a hún eposzról, csak még egyszer, Mentovich Ferenczhez, egykori tanártársához, 1866. november 17-én írott levelében. Mentovichnak az a levele, melyre Arany válaszol, nincsen meg, úgy látszik, vigasztalta a leánya elvesztésén bánkódó Aranyt és

¹ Bevezetés VII. l.

² Lásd az első alaprajzot »Arany János hátrahagyott iratai« (1888.) 167 l., a másodikat u. o. 211 l.

³ Id. mű XIV. l.

⁴ Földy Géza.

— talán búfelejtőül — fölvetette neki az eszmét, nem jönne-e utazni Erdélybe. Valószínűleg utalt arra is, hogy ott, a székek között sok monda kering a húnokról meg Atilláról és ez Aranyt érdekelni fogja. Erre czéloz Arany levele. »Találtad, hogy bajosan látom én valaha Erdélyt. Harmincz esztendeig laktam a tövében, ifjú voltam, kedvem is lett volna útazni; ha akkor nem mentem, annál kevésbbé teszek most föl magamról oly vállalkozó szellemet. Atillával és húnjaival sem sokat törődöm már: az én napjaim úgy vannak kettészakítva derékon, hogy, a mi megmarad, az már csak mosdani, reggelizni és ebéd után pipázni való.«

És mégis, két évtized múltán, 1881-ben még egyszer elővette a *Csaba királyfi*t, s a *második részt* kezdte kidolgozni. Mi hajtotta újra a *Csabához*? Nem tudhatjuk. Talán miután a *Toldi Szerelmét* befejezte, ezt sem akarta töredéknek hagyni. Arany László szerint: »Kézirata elején föl van jegyezve: „Kezdtém 1881 augusztus 2”, a végén pedig: „Eddig augusztus 20-án; aztán beteg lettem”.«¹

De már nehezen ment a beteges és öreg Aranynek a munka, s ő maga is látja, hogy nem tudja már befejezni, 1881-ben írja *Sejtelem* című versecskéjét:

Ifjúkori munkát öregezen ne végezz,
Ha akarod, hogy jól menjen sora véghez,
Mert a keverék-mű a fejedre támad,
Inkább töredéknek maradjon utánad.

Úgy [is] maradt.

A Csaba királyfi utolsó dolgozata, 1881.

Mikor Arany a munkát újra kezébe vette, először egy új tervvázlatot készített, mert az első (1855) tervvázlat — mint Arany László mondja — nem volt keze ügyében. Ez a II. tervvázlat nagyjában megegyezik az első tervvázlattal, csak kissé részletesebb. Trilógiát tervez, először a második rész tartalmát közli, majd a harmadik részét s azzal végzi — a mint már említettem — hogy a második részt be lehetne olvasztani a harmadik részbe, »ha... volna, kinek!«

Csak egy igen fontos újítás van az új tervvázlatban: Krimhilda akkor áll boszút testvérein, mikor Etele már meghalt, s Aladár, a Krimhilda fia, ül a trónon. Lehet, hogy ezt Arany már 1863-ban is így tervezte, ugyanis az 1863-ból való második alaprajzban a *Csaba királyfi* VI. énekének címe: *Krimhild menyegzője*, s ott ez mást nem jelenthet, mint a Nibelungok lemészárlását. Ez ott VI. ének, holott Etele halála ugyanott már az I. énekben megtörténik.

¹ Id. *Bevezetés* VII 1.

A műből két ének van készen:

I. *A jóslat* (39 versszak). Etele haddal tört az adófizetést megtagadó görög császárra. Mikor győzelmesen hazatérőben van, katonái egy öreg görög jóst, Apollónak egy bujdosó papját, vizsik elébe. Etele felszólítja, mondjon neki jövőndőt, mi lesz birodalmával, ha ő meghal? A jós azt mondja, hogy birodalma holta után el fog pusztulni, de majd helyreállítja idő múltával: »fia, kit nem ösmer, bár vagyon életben.« Etele hazugnak tartja a jóst és máglyahalálra ítéli, mert neki nincs ilyen fia. De jó egy követség és jelenti, hogy mióta a háborúban járt, távollétében Réka királyasszony fiát szült. Etele belátja, hogy ez az ismeretlen fiú. Magához hívja a jóst, kérdi, honnan vette a jóslatát, de az megtagadja a felvilágosítást:

Mert jósol az Isten, kik hozzá folyamznak,
De nem enged földi kényszer hatalomnak.

Erre Etele szabadon bocsátja.

II. *Detre udvarlása*. Etele hazatér s fényes ünnepségek között tartja az új gyermek *nevezés-torját*. Csabának nevezi el, s áldozatot rendel. De az oltár füstje nem száll föl az égbe, s midőn ezen megrettenve, megnézik a rovásfát, látják, hogy épen Buda halálának évfordulója van. Etele lelkiismeretfurdalást érez s — talán, hogy magát megnyugtassa — másnap Detrért rendeli magához, s azt mondja neki, hogy értesült, hogy a hún birodalomban vannak, »kik vérrel a vért s a becsületet mossák«. Ő tehát törvényt akar hozni a párbajokról, határt akar vonni a párbaj és a gyilkosság között. Ehhez kéri ki Detre véleményét. De a ravasz Detre átlátja, hogy Etelének Buda megölése miatt vannak lelkifurdalásai. Ezért azt mondja, hogy a ki az ellenséget harcban öli meg, az becsületesen jár el, »de ki *bajra* hívta feleit, testvérét, s mikor az nem vívhat, ontja tovább véréét»: az becsstelen és gyilkos. Azután magára hagyja Etelét lelkifurdalásával. Ezzel végződik az utolsó dolgozat.

Van ezenkívül Aranynak egy balladatöredéke, melynek címe *Két éles kard* s »az ötvenes évekből« való. Évszáma nincs pontosan följegyezve. Csak másfél versszaka van készen, de tartalmát körülbelül meg lehet határozni, ha ismerjük a forrásokat, melyeket Arany az ötvenes évek Csaba-dolgozatainál fölhasznált. Rendkívül dallamos formája folytán azt hiszem, hogy Arany az első (1853-iki) dolgozatban akarta felhasználni, egy hún lantos, vagy énekmondó szájába adva. Ezért majd az első dolgozat tárgyalásánál erre is visszatérek.